

Daniel Henschen er ph.d. i historie og forfatter til en række artikler inden for særlig transnational historie og alternativt moderne bevægelser, samt bøgerne *Da danskerne ville omvende verden* (Gads Forlag, 2019) og, sammen med Sven Halse, *Mikkel Hindhede og kampen om danskernes kost* (Aarhus Universitetsforlag, 2020).

Keywords: Livsreformbevægelsen, fremtidspraksis, alternativ modernitet, vegetarisme, Danmark, 1900-1940.

”LYSETS RIDDERVAGT”:

Individuel praksis som politisk projekt for fremtidssamfundet

Artiklen handler om en række politiske projekter med rod i den danske livsreformbevægelse i årene ca. 1900 til ca. 1940. I disse udgjorde individuelle her-og-nu handlinger så som vegetarisme, naturhelbredelse mv. en fremtidspraksis, hvor udlevelsen af dem var grundlaget for organisationernes politiske arbejde og visioner for et fremtidigt samfund. I nærværende artikel analyseres forskelle og ligheder i den rolle, som den individuelle praksis tildeltes i disse politiske projekter.

”Stolte kan vi Vegetarer
være af vort Syn, vort Maal!
Vor Idé skal samle Skarer,
som kun kendte: lid og taal,
til at tro paa bedre Tider,
Sundheds Sejr og Livets Magt,
til i Kamp for dem, som lider,
være Lysets Riddervagt.”¹

Sådan lyder det i sangen *Vegetarmarch* af overlæge, redaktør, grundlægger og leder af Skodsborg Badesanatorium mv. Carl Ottosen. Den er trykt i *Dansk vegetarisk For-*

---

1 *Vore Sange*, s. 3.

enings (herefter DVF) sangbog fra 1916, og i de foregående vers har Ottosen bevæget sig mellem tilsyneladende lavpraktiske sundhedsråd for "en Kost af Frugter, Korn og Grønt", højstemte påberåbelser af "Harmonien med Naturen" og drømmen om at "bygge op et Rige, fuldt af Sundhed, Liv og Kraft". Sidste linjes metafor om "Lysets Riddervagt" peger på en rød tråd i den danske livsreformbevægelse (ca. 1890-1940): På den ene side blev f.eks. plantekosten og andre livsstilshandlinger forstået som midler til forbedring af den enkeltes situation her-og-nu. På den anden side var de samme handlinger byggesten til en bedre fremtid for alle mennesker. At leve vegetarisk var kort sagt ifølge Ottosen og hans meningsfæller langt mere end det at leve "uden Drik og uden Mord" (som der står i sangen): den der udførte de vegetariske handlinger var på vej mod Lyset, den utopiske fremtid.

Betegnelsen 'livsreformbevægelse' er hentet fra tysk, die Lebensreformbewegung, og betegner en modkulturel strømning, der som antydet stræbte mod en naturlig levevis (gennem en række former for erklæret 'naturlig' praksis, så som vegetarisme, naturhelbredelse, forskellige former for sol-, bade- og kropskultur osv.). Alt sammen i opposition til den industrialiserede og urbaniserede samtid fra slutningen af 1800-tallet og frem mod anden verdenskrig. Som udtrykket 'livs-reform' indikerer, var den individuelle forandring ved at optage disse praksisser i centrum. De ansås for modsvar og løsning på en række negative konsekvenser af det 'unaturlige' samfund – dette vil blive uddybet i næste afsnit. Man kan kort definere bevægelsen som en paraplybetegnelse for mere eller mindre organiserede grupper og individer, der anså det moderne samfund for grundlæggende skadeligt – og af den grund udøvede bestemte praksisser, fordi de så dem som et nødvendigt, naturligt (og dermed sundt og på andre måder positivt) alternativ.

Det er sandsynligt, at flertallet af de 'menige' tilhængere, der antog livsreformbevægelsens praksis, gjorde dette af rent personlige årsager. Men for de ledende medlemmer og i de organisationer, der dannedes for at fremme enkeltsager som f.eks. vegetarisk kost osv., var det erklærede ideologiske endemål en forandring af hele samfundet til en tilstand af naturlig harmoni. Derfor ses utopiske forestillinger om et

fremtidigt 'naturligt' samfund også som et grundlæggende karakteristikum i de fleste behandlinger af livsreformbevægelsens historie.²

Hvordan og hvornår dette samfund ville opstå, var der delte meninger om. Den fælles kerne kan imidlertid defineres gennem netop begrebet 'fremtidspraksis': Det anvendes her i artiklen om handlinger, som umiddelbart er del af enkeltindividers hverdag og klart afgrænset i tid og rum (f.eks. det at spise en bestemt form for måltid, bevæge eller klæde sig på en bestemt måde) – men samtidig opfattes som nødvendige redskaber til skabelsen af et anderledes samfund for alle mennesker. Der er en spænding, nærmest et paradoks, i dét spring fra det individuelle til det politiske plan, og det åbnede selskab for tolkning.

Hér spiller de egentlige politiske projekter en særlig rolle, fordi de tegner eksplícit og relativt klare bud på en politisk aktivering af det individuelle plan. Fremtidspraksissen analyseres således i det følgende igennem disse projekters inddragelse af individuel praksis som grundlaget for strategier og visioner om et andet samfund. Den nærmeste parallel i nutiden er formentlig de aktivistbårne strømninger inden for f.eks. miljø- og klimabevægelserne, hvor aktivisternes forbrugs- og hverdagspraksis opfattes som delelementer i en samlet kamp for at nå et fremtidigt mål.³ Det er oplagt, at former for politisk motiveret livsstilsforandring kan genfindes langt tilbage i f.eks. religiøse strømninger med politiske ambitioner – fra millenaristiske bevægelser i middelalderen til 1800-tallets vækkelser, eller typisk kortvarige utopiske projekter. Men inden for en sekulær og moderne politisk kamp beskrives fænomenet typisk som nyere med rødder i strømninger fra 1960erne og frem. Som sådan fremstår denne del af livsreformbevægelsen som en forløber både for senere sociale bevægelser og for dele af det nye venstre med den velkendte parole om at gøre det private politisk.⁴

---

2 Det gælder den helt dominerende forskning i det tysksprogede Europa (som i samtiden udgjorde arnestedet og den primære referenceramme for livsreformbevægelsen i Danmark), tilbage fra Wolfgang Krabbe, der som den første begyndte den historiefaglige afdækning af livsreformbevægelsen (jf. Krabbe 1974; Wedemeyer-Kolwe 2017). Emnemæssigt findes dog også fokus på her- og nu-praksis som udtryk for individuel optimering – hovedsagelig i forhold til sundhed (f.eks. Fritzen 2006 og de fleste kapitler i Buchholz et al. 2006). Det sammen gør sig i et vist omfang gældende i behandlingen af bevægelsens paralleller i andre lande, f.eks. i forbindelsen mellem de britiske miljøer omkring Vegetarian Society, Arts & Crafts-bevægelsen og socialistiske (bl.a. fabianske) grupper (Spencer 2016, s. 261; Bloom 2013). Mens der findes flere undersøgelser af svenske forhold, som anlægger et utopisk, samfundsforandrende perspektiv (f.eks. Stolare; Sundin 1986), har det samfundsforandrende element kun i yderst begrænset omfang været behandlet i litteraturen om den danske bevægelse, som har fokuseret på retningslinjer for individuel praksis og de organisatoriske og sundhedsmæssige ambitioner. - Jf. monografierne Lodal og Hansen 2018; Bonde 2019; Halse og Henschen 2020. Jeg har selv tidligere i en artikel i *Temp* behandlet et enkeltelement i bevægelsens ideologiske grundforståelse, 'harmonien med naturen', (Henschen 2022) men så vidt jeg ved, er nærværende artikel den første analyse af de politiske utopier og visionerne for deres udlevelse på tværs af organisationer – selvom Ulrichsens enkeltstudie af J.A.K. kommer med iagttagelser af generel værdi (Ulrichsen 1978).

3 F.eks. som "Præfigurativ politik" (Guilherme 2022; Fabian, Nørgaard, Risager 2015, s. 13).

4 Se f.eks. Hein Rasmussen 1997. Jf. også Peter Gundelachs definition af sociale bevægelser, selvom denne ikke eksplicit sigter på livsstil: "[E]n kollektiv, organiseret handling, der har deltageres aktivitet som den væsentligste ressource, og som er dannet med henblik på at ændre samfundet." (Gundelach 1988, s. 24.)

På den baggrund ønsker jeg at undersøge følgende: hvordan indgik visionerne om et andet fremtidigt samfund i forståelsen af den individuelle praksis, som var livsreformbevægelsens kerne? Og hvilken rolle blev disse praksisser tildelt i de politiske projekter for et fremtidigt samfund?

Kildegrundlaget for artiklen repræsenterer den danske livsreformbevægelses opbygning i perioden 1900 til 1940. Det mest rene ideologiske grundlag fandt man således i organisationen Dansk vegetarisk Forening, der omkring første verdenskrig voksede fra ca. 100 til ca. 1200 medlemmer, for igen at falde til ca. 550 frem mod 1940. Som kilde til denne organisation er benyttet medlemsbladet *Solblink*, senere *Vegetarisk Tidsskrift*. Kontakten til bevægelsens langt større yderkredse skete i en række tidsskrifter og bøger, og jeg har primært benyttet det mest toneangivende, ovennævnte Carl Ottosens naturhelbredelsestidsskrift *Sundhedsbladet*, som allerede omkring 1900 udkom i 12.000 eksemplarer i Danmark og Norge. De politiske organisationer havde, som det vil fremgå, stærkt svingende medlemsmæssig opbakning. Jeg har benyttet deres tidsskrifter og programmer og i forhold til organisationen J.A.K. desuden i vidt omfang benyttet mig af Niels Ulrichsens afhandling *J.A.K. – en dansk krisebevægelse*,⁵ der bygger på et stort og grundigt arbejde med organisationens arkiv og udgivelser og citerer væsentlige og ikke umiddelbart tilgængelige kilder.

En enkelt terminologisk detalje skal klarlægges før selve fremstillingen: I den periode, som artiklen dækker, brugte de toneangivende forkæmpere for en naturlig livsstil ordet 'vegetar' med afledninger om et bredere felt af praksis og forestillinger end det gængse. Det omfattede således alle sider af det naturlige liv, ikke bare ernæring men også bevægelse, sygdomsbehandling, klædedragtsvalg, det at undgå f.eks. alkohol, tobak, koffein osv.⁶ Det er grundlæggende forvirrende for en nutidig læser – og var også kilde til misforståelser den gang –, og derfor anvender jeg fortrinsvis begrebet livsreform, når det handler om praksis ud over det ernæringsmæssige.

Derudover nogle ord om forholdet til religion: På de næste sider er fokus på den fysiske hverdagspraksis, som var det eksplicitte grundlag for livsreformens visioner. Det betyder imidlertid ikke, at livsreformbevægelsens tilhængere var rene materialister, ateister, eller at deres religiøse holdninger afveg grundlæggende fra deres øvrige syn på tilværelsen. Tværtimod: Parallelt med fremkomsten af livsreformbevægelsen opstod og voksede også en række 'reformreligioner', religiøse strømninger som trods deres store indbyrdes forskelle havde to ting til fælles: For det første princippet om at individets handlinger blev tillagt en afgørende rolle, og at den troende skulle søge at forbedre, reformere sig selv – dette i modsætning til f.eks. den danske folkekirkes syn på frelse og gerningsretfærdighed. For det andet at den enkelte reformreligion sås som udtryk for mere oprindelige – dvs. mere naturlige – sandheder end de etablerede kirker. Dette var centrale træk ved de religiøse udtryk, som kunne findes blandt

---

5 Ulrichsen 1978.

6 Se f.eks. Barlösius 1997, s. 11-13; Wedemeyer-Kolwe 2017, s. 53.

livsreformbevægelsens aktivister, hvad enten de havde rod i en nytolkning af kristendommen (som adventismen og unitarismen) eller inddrog østlige forestillinger (som teosofien, Mazdaznan og til dels antroposofien).⁷ Dette er godt at have in mente, hvis man vil have et mere flersidigt billede af de mennesker, som blev tiltrukket af projekterne i det følgende. Det er imidlertid også både væsentligt og karakteristisk, at der på tværs af disse religiøse strømninger herskede en udpræget borgfred, hvor det metafysiske praktisk taget ikke blev omtalt eller debatteret på tværs af grupper – og kun yderst sjældent så meget som nævnt i debatterne om et andet samfund. Det havde f.eks. som konsekvens, at forfatteren til indledningsdigtet, Carl Ottosen som er en af den danske adventismes foregangsfolk, tilsyneladende problemfrit kunne arbejde nært sammen om vegetarisme og naturhelbredelse med Johanne Meyer, den nok væsentligste enkeltperson for den tidlige danske teosofi, og at antroposoffen Johannes Hohlenberg skrev det ideologiske grundlag for J.A.K.-bevægelsen, der var ledet af Mazdaznan-tilhængeren K. E. Kristiansen – og ingen af disse udtrykte offentlig kritik – i det mindste offentligt – af dem, der som ernæringspioneren Mikkel Hindhede blev tiltrukket af den danske unitarisme. Af disse grunde er det min opfattelse, at det kun vil forvirre og virke misledende at inddrage de religiøse trosforhold ved hver enkelt person, der nævnes i artiklen – hvilket i øvrigt heller ikke vil være muligt. Denne kommentar skulle imidlertid kunne give en forståelse af, hvor omfattende visionen om det naturlige samfund kunne være.

Dermed til selve undersøgelsen. Først behandles den rolle, fremtidspraksis efter ovenstående definition spillede på det individuelle niveau – i den enkeltes 'livsreform'. Dernæst præsenteres en række politiske projekter, hvor denne fremtidspraksis kom til udtryk. De gennemgås, som det vil fremgå af overskrifterne, efter den konsekvens de drog af den individuelle fremtidspraksis; dvs. hvilken betydning den enkeltes 'livsstil' blev tillagt for virkeliggørelsen af samfundsutopien. Disse projekter var de væsentligste og dem, der kom længst med en organisatorisk opbygning, i den trods alt ret lille danske livsreformbevægelse; deres tilknytning til et større transnationalt (primært tysksproget) ideologikompleks viser sig f.eks. i, at de alle havde tilknytning til kampen for jordreform.

---

7 Det følgende bygger på forfatterens endnu upublicerede forskningsprojekt om den danske livsreformbevægelses historie. Der findes desværre mig bekendt ingen samlet dansk introduktion til denne gruppe meget interessante religiøse udtryk, men Justus Ulrich har skrevet en god introduktion, der ganske vist handler om tyske forhold men opidser hovedtræk, som også gjaldt i Danmark (Ulrich 2001).

Livsreform som fremtidspraksis

Livsreformbevægelsen er som nævnt i sit udgangspunkt en modkulturel bevægelse. Den var ét af flere udtryk for en bekymring over det moderne, industrialiserede og urbaniserede samfund omkring 1900. En bekymring, som var så udbredt, at den kan ses som ideologisk mainstream. Centralt stod her opfattelsen af, at den herskende modernitet var årsag til en epidemisk udbredelse af en række psykiske lidelser – neurastenien. Men også somatiske lidelser som nedslidning, kropslidelser, fødselsdefekter og en række sygdomme., samt mere eller mindre håndgribelige tendenser på det sociologiske område så som individualisme, faldende autoritetstro osv., blev set som effekter af et samfund, der på afgørende områder stred mod menneskets mentale og kropslige forudsætninger. For at citere en af datidens danske autoriteter, psykiateren Knud Pontoppidan:

”Man har sikkert Ret til at betegne den Overhaand tagende Nervøsitet som en af det moderne Samfunds største Forbandelser. Ikke blot giver den sig Vidnesbyrd i den tiltagende Hyppighed af Sindssygdom og Selvmord, men den bidrager idethele væsenligt til at paatrykke vor Tid dens eiendommelige Præg. Den større Fart, der nutildags er kommen i Tilværelsen, den Uro og Hast, der præger alle Forhold, er Udtryk for et intensivere Hjerneliv; men jo større Fordringer der stilles til Nervesystemet, desto lettere udtømmes dets Kraft, desto før svigter dets Modstandsevne. Og jo større Anstrængelser vort Aarhundredes Civilisation har kostet, jo hidsigere der har været arbeidet paa Slægtens Fremskridt og Velvære, desto mere er vor nervøse Constitution bleven forringet.”⁸

Der var kort sagt en etableret opfattelse af, at man for det første levede i en 'krisetid', det vil sige en periode med en presserende trussel mod menneskets velbefindende. Og for andet at årsagerne til denne trussel var de seneste årtiers teknologiske og samfundsmæssige udvikling. Dette er en central pointe. Den understreger nemlig, at de positioner, som analyseres i det følgende, i deres udgangspunkt er parallelle til andre og mere velkendte reaktioner, så som den organiserede arbejderbevægelse, filantropien og udbygningen af sundhedssystemet. Disse strømninger manglede imidlertid (eller beskæftigede sig kun i begrænset omfang med) den form for individuel fremtidspraksis, som undersøges i denne artikel.

Grundlaget for livsreformbevægelsen er den såkaldte naturhelbredelseslære, som byggede på en blanding af tidligere hippokratisk-galenske sundhedsforståelser (forsimpler: et harmoniprincip om at sundhed og sygdom skyldes forstyrrelse af organismens balance, og et holistisk princip om at behandle hele individet, ikke kun

---

8 Pontoppidan 1886, s. 3.

det umiddelbart berørte organ) og Rousseau-inspirerede naturlighedsforestillinger.⁹ Omkring 1800-tallets midte udviklede naturhelbredelsen sig til en relativt konsistent lære og praksis, der med basis i særlige sanatorier søgte at tilvejebringe sundhed/helbredelse ved at lade mennesket leve i overensstemmelse med sine naturlige behov. Disse defineredes som vegetarisk kost, indtagelse af vand, hyppig og varieret kropsaktivitet, eksponering af så meget af kroppen som muligt for vekslende temperatur og lys, samt det at undgå en del af det moderne industrisamfunds produkter så som tobak, kaffe, bestemte former for beklædning osv.

Under påvirkning af ovenstående samtidskritik præsenterede det sunde liv på sanatoriet en model for, hvordan hele livet ville kunne leves inden for rammerne af en anden modernitet. Det var i kort form grundlaget for den første egentlige livsreformorganisation, Verein für natürliche Lebensweise, der blev grundlagt i 1867 af den tyske tidligere præst Eduard Baltzer. Målet med denne organisation var i første omgang at udbrede naturhelbredelsens praksisser og tiltag for sundhed på et individuelt plan, der kunne udledes i en almindelig hverdag. Men allerede fra begyndelsen blev det italesat som del af et utopisk fremtidsprojekt, som Baltzer præsenterede samme år i de to første bind af programværket med den betegnende titel: *Die natürliche Lebensweise*. Her gives et pessimistisk billede af samtidens sociale, politiske og sundhedsmæssige tilstand, og det hedder bl.a. "wir müssen und werden untergehen oder – und das werden wir – zurückkehren zur Mutter Natur!"¹⁰ I efterfølgeren *Ideen zur Socialen Reform* gives et billede af, denne naturlige fremtid: "Die pesthauchenden Städte und die öden Landstriche werden in ein einziges, grosses, gesundes, schönes, ertragreiches Gartenland verwandelt sein."¹¹ Allerede nu kunne man både få del i og bane vejen for denne tilstand gennem de helt konkrete handlinger inden for individuel sundhed, som livsreformen anbefalede. Disse handlinger under ét kaldte Baltzer og hans tilhængere for 'vegetarisme'. Grundprincippet var, at naturen i og uden for mennesket skulle være målestokken for alle menneskelige forhold – og tolkningen af hvad der egentlig var 'naturligt' gav rum for relativt forskellige projekter og grader af radikalitet, også når det kom til visionerne for det kommende samfund.

Over de følgende årtier bredte Baltzers initiativ sig i form af såkaldte 'vegetariske' foreninger i en række lande. I Storbritannien, der havde Europas eneste ældre erklæret vegetariske organisation, var denne nye bevægelse med til at fremprovokere en splittelse mellem den ældre britiske forståelse af vegetarisme (som et stort set rent ernæringsmæssigt spørgsmål) og den nye bredere opfattelse.¹² I 1896 kom bevægelsen til Danmark med Dansk vegetariansk Forening (DVF) stiftet på initiativ af lægen Michael Larsen og redaktør mv. Victor Figgé, som begge i hovedtrækkene

---

9 For en mere uddybende redegørelse for forbindelsen mellem livsreform og naturhelbredelse se: Wedemeyer-Kolwe 2017, s. 70-91 og Rothschild 1994.

10 Baltzer 1882 (1867), s. 215.

11 Baltzer 1873 A, s. 38.

12 Spencer 2016, s. 258ff.

delte Baltzers samfundskritik og fremtidsvisioner – ”om vegetarismens fremtid er der ingen tvivl. Den tid vil med naturnødvendighed komme, da hele menneskeheden vil blive vegetariansk, hvis den da overhovedet ønsker – at have plads på jorden.”¹³ lyder et karakteristisk citat fra Larsens programskrift *Naturhelbredelsen*.

Det var dog ikke nødvendigvis disse fremtidsvisioner, der udbredte livsreformen i og uden for DVF, hvis medlemstal voksede konstant fra omkring 1900 til årene efter første verdenskrig, hvor det toppede med ca. 1.200 medlemmer.¹⁴ Væksten synes f.eks. motiveret af lægen Mikkel Hindhedes kostanvisninger,¹⁵ samt rationeringen under første verdenskrig – og i beretninger i medlemsbladet *Solblink* talte behandling af individuelle lidelser tungere, når nye medlemmer skulle forklare deres ’omvendelse’. Ikke desto mindre sørgede bevægelsens ledende ideologer for, at livsreformen blev set som ’fremtidspraksis’ gennem en ideologisering af de anvisninger inden for kost og anden sundhed, som udgjorde adgangen til den nye livsstil. Det er f.eks. et gennemgående træk i den første generation af vegetariske kokebøger: Hér helt eksemplarisk i indledningen til den første på dansk:

”Med Vegetarianisme forstaar Tilhængerne af denne Lære Kunsten at føre et fornuftigt Liv. Fremfor alt er Vegetarianisme Sundhedslære, men den stræber ogsaa efter forbedrede sociale Forhold, og som Følge deraf en mere almindelig Velstand, samt desuden en Forædling af Menneskets Sjælsliv.”¹⁶

Om den slags formuleringer har Caroline Nyvang rammende bemærket, at datidens vegetariske kokebøger ”ligner snarere opfordringer til filantropisk arbejde – forklædt som kokebøger.”¹⁷ Disse bøger var begge dele, netop fordi de anbefalede en fremtidspraksis: handlinger her-og-nu var både rettet mod sundhed på kort sigt og mod en kommende samfundsændring. Når ordet ’fremtid’ i det danske vegetariske tidsskrift *Solblink* anvendtes om konkrete forhold og praksisser, betegnede det stort set udelukkende den situation, hvor hele samfundet optog og levede efter de principper, som allerede var hverdagspraksis for DVFs medlemmer. Kort sagt: Vegetarerne udlevede og fik del i nogle af de goder (sundhed, livsglæde), som for alvor ville udfolde sig i en fremtid, som kun ville indtræffe, hvis de fastholdt og udbredte deres praksis.

En af de bedste illustrationer af livsreformen som fremtidspraksis får man i det billede, som Friedrich Eduard Bilz valgte til bogen *Der Zukunftsstaat. Staatseinrichtung im Jahre 2000*.¹⁸ På den ene side vises ”Das Volk im heutigen Staat” gennem de aktuelle lidelser (krig, sygdom, tobaksrøg, fængsler osv.), på den anden side ’fremtidsstaten’,

13 Larsen 1901, s. 127.

14 Løbende medlemstal i *Solblink*.

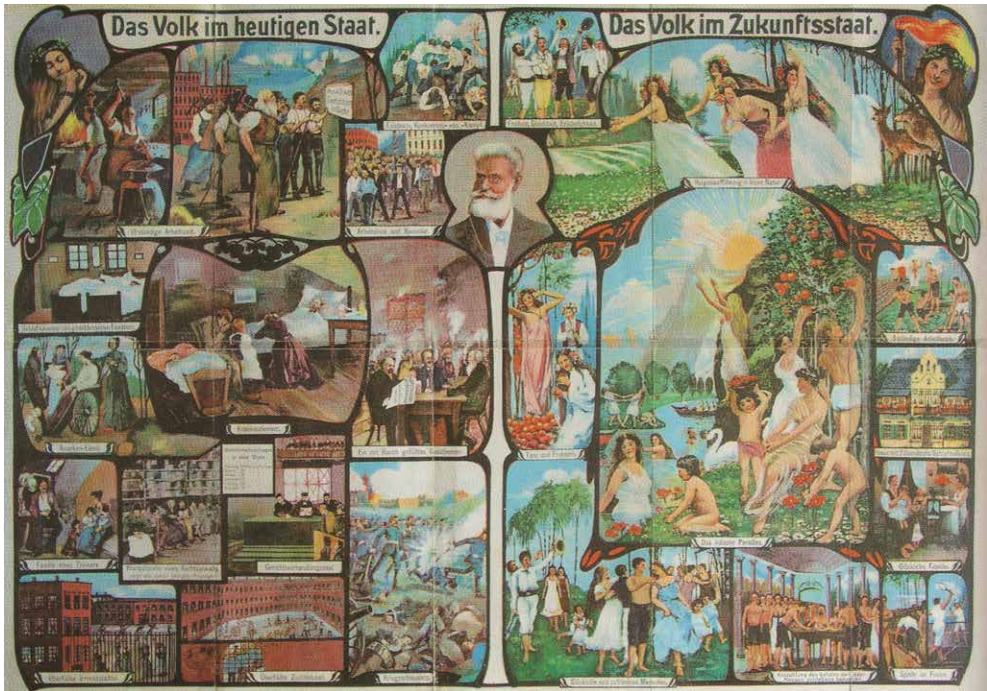
15 Hindhede talte om fremtidsmaal, men den offentlige reception af hans kostanvisninger fokuserede primært på her-og-nu-effekterne af plantekosten (Halse og Henschen 2020).

16 Seiling 1894, s. 5.

17 Nyvang 2010, s. 206.

18 Fra Bilz 1904.

Friedrich Eduard Bilz' illustration af 'Folket i nutids- og fremtidsstaten' viser både de store forventninger til det naturlige samfund, og illustrerer, hvordan byggestenene var til stede her og nu – f.eks. i behandlingen på Bilz' eget sanatorium. Wikimedia.

hvor alle de nævnte lidelser er ophævet til fordel for plantekost, idræt, overdækkede udendørs sovebalkoner, bad, sparsom påklædning mv. Bilz drev i Sachsen et af tidens mest populære og kendte naturhelbredelsessanatorier. Det var således en underliggende præmis, at hovedelementerne i fremtidsstaten allerede var til stede i sanatoriets tilbud, som dermed på eksemplarisk vis fremstod som fremtidspraksis. "Det er i Forbilledet og i Efterlevelsen, at Sanatoriets folkeoplysende og folkeopdragende Værdi skulde ligge",¹⁹ hed det i en artikel i datidens førende livsreformtidsskrift, det tyske *Vegetarische Warte*, citeret i *Solblink*.

I denne model manglede man imidlertid et klart bud på den motor, som skulle forårsage samfundsændringen. Umiddelbart kunne ligefrem man have den forestilling, at livsreformbevægelsen med dens fokus på individuel praksis var svær at forene med konkrete politiske projekter. Baltzer (der selv havde været aktiv i revolutionen 1848) erklærede f.eks. i en artikel, at selvom han delte holdningen om, at "der Vegetarianismus die schönste Socialdemokratie" sei,²⁰ så rettede den vegetariske og den politiske kamp sig mod forskellige planer; "die Norm des persönlichen Menschenlebens" over for "die Gesellschaftsordnung".²¹ Realiseringen af det naturlige fremtids-samfund var altså ikke en opgave for den vegetariske organisation, men måtte ske

19 Solblink, 6, 1921, s. 41.

20 Baltzer 1873 B, s. 844.

21 Baltzer 1873 B, s. 845.

gennem politiske bevægelser. Og dette gav mulighed for at livsreformfolkene både kunne knytte sig til eksisterende politiske strømninger og skabe deres egen partier og organisationer. Men som tidligere nævnt uden, at det var entydigt klart, hvordan denne kamp skulle føres. Heraf de forskellige danske bud på forholdet mellem individuel livsreform og politiske projekter, som præsenteres i det følgende.

Ideologisk sammenfald (Samstyre og Retsforbundet)

Fra omkring 1900 fandt flertallet af de tyske livsreformaktivister deres politiske ståsted i datidens jordreformbevægelse. Den gav et bud på et økonomisk system, som hverken var baseret på kapitalistisk udbytning eller på en fuldstændig statsovertagelse af produktionen – datidens tredje vej. Den mest betydningsfulde og i eftertiden bedst kendte eksponent for denne politiske ideologi var den amerikanske journalist og økonom Henry George, men i datiden fandtes flere konkurrerende modeller. De byggede alle på en form for kollektiveje eller meget kraftig beskatning af jordejendommen, som skulle gøres til primært grundlag for værdiansættelsen i samfundet. Dette skulle både modvirke spekulationskapitalismen og skaffe datidens mindre bemidlede landbrugere et livsgrundlag – med deraf afledte effekter, så som at hindre økonomisk og fysisk udbytning og fraflytning af landområderne. Allerede hér var et sammenfald med nogle af de overordnede livsreformprincipper i form af industrialisme-skepsis og fremhævelse af livet på landet som det mest naturlige. Måske har det også tiltalt tilhængere af den selvoptimering, som var central i livsreformens sundhedsprincipper, at disse økonomiske modeller gav mere plads til personligt initiativ end datidens socialisme. Omkring 1900 havde en række af den tyske jordreforms mest fremtrædende fortalere tætte forbindelser til livsreformbevægelsen.²² Det gjaldt f.eks. lederen af Bund Deutscher Bodenreformer, Adolf Damaschke, og økonomen Silvio Gesell, skaber af den såkaldte 'Freigeldssthéorie', hvor en negativ rente modvirker spekulation.

En parallel udvikling fandt sted i Danmark. Her kan den første konkrete forbindelse mellem livsreformbevægelsen og et politisk projekt føres tilbage til den såkaldte Samstyremodel. Den bestod i en nyordning af alle dele af samfundet i mindre selvstændige og rådsstyrede enheder, en afstemningsform, som angivelig var mere demokratisk og mere naturlig, og på det økonomiske område i en kombination af Henry George med Gesells teorier.²³ Denne ideologi, som var udarbejdet af Århus-advokaten Johan Pedersen, spillede i 1900-tallets første årti en markant rolle inden for de grupper, som arbejdede på at udbrede særlig Henry Georges jordreformsideologi i Dan-

---

22 Wedemeyer-Kolwe 2017, s. 56-57.

23 Pedersen 1905; Tidsskriftet *Sam-Styre*; Ulrichsen 1978, s. 25-30.

Den unge Johan Pedersen fra tiden lige inden han kastede sig over udviklingen af Samstyremodellen. Billede i Aarhus Stadsarkiv. https://storage.googleapis.com/openaws-access/000392367_l.jpg

mark.²⁴ Disse grupper kom senere til at danne grundlaget for partiet Retsforbundet, som blev den parlamentariske repræsentant for jordreformtanken i Danmark.

At Samstyret vakte interesse blandt livsreformtilhængere skyldtes formentlig et større ideologisk sammenfald, end jordreformen i sig selv tilbød. Ideologen Pedersen agiterede således for en række af livsreformens principper. For det første kritikken af det nuværende samfund som dårligt i kraft af dets angivelige brud med de egentlige principper for menneskelivet. For det andet refererede han i sine skrifter til naturen og naturlovene som model og målestok for det gode samfundsstyre. Dét associerer selvfølgelig i første omgang til naturretstænkningen – som også spillede en central rolle i Henry George skrifter –,²⁵ men hos Pedersen fik det en videre kvalitativt ladet betydning som modsætning til det menneskeskabte samfund. Pedersen refererede f.eks. flere gange til den russiske anarkist Pjotr Kropotkin, hvis værk *Gensidig Hjælp* argumenterer for en grundlæggende ikke-konfliktfyldt samordning i naturen (et modsvar til Darwins 'survival of the fittest') – et citat fra *Gensidig Hjælp* var motto på tidsskriftet *Sam-Styre*.²⁶

Dette var formentlig blandt årsagerne til, at ledende livsreformfolk i både Danmark og Sverige håbede, at Samstyret i en eller anden udstrækning kunne gøres til grundlag for et samfundsforandrende projekt. Derfor blev Pedersen inviteret til at præsentere modellen som afsluttende indlæg og bud på vejen videre frem for "Samfundslugen for humane Bestræbelser". Dét var en udstilling og social manifestation, der blev afholdt i Industripalæet i København i 1907. Initiativet var taget på det nor-

24 Bjørner 2002, s. 40-41; Elvander 1952, s. 98ff.

25 Elvander 1952, s. 88-89.

26 Tidsskriftet *Sam-Styre*.

diske vegetarmøde i 1904, og tro mod den ideologiske opfattelse af den vegetariske kamp kom Samfundsugen til at omfatte en række forskellige 'sager' fra førstehjælp over afholdsbevægelsen og børnehaver til indretning af hjemmet; fra fysioterapi og gymnastik til naturhelbredelse.²⁷ Formålet var eksplicit fremtidspraksis: at de forskellige involverede foreninger skulle gøre fælles sag for en bedre fremtid – som det blev udtrykt i udstillingens 'logo': En kvinde der linder på tæppet til en kommende lysende verden. Og denne fremtid skulle altså potentielt være organiseret efter Samstyre-principperne.

Så langt kom det dog ikke i denne omgang. Samfundsugen blev ikke den succes, arrangørerne havde håbet på, hverken målt som udstillingsvindue eller som grundlag for en kommende organisering af de samfundsforandrende kræfter. Der var ret få besøgende, og det har muligvis ikke været tillokkende for de store selvstændige 'sager', at rammen bar så tydeligt præg af livsreformbaggrunden: Flertallet i udstillingens bestyrelse var vegetarer, og på åbningsdagen præsenterede den ene af hovedorganisatorerne, svenske Johan Saxon, da også vegetarismen som den ideologi, der holdt alle de forskellige sager sammen.²⁸

Selvom denne sammenslutning af fremtidsorienterede sager ikke blev til noget, var Samstyrets potentialer for livsreformen ikke udtømt. Fra 1912 diskuteredes det, om DVF skulle organiseres efter samstyremodellen, og i tidsskriftet *Solblink* opreklameredes de forskellige møder, der skulle lede frem til stiftelsen af et egentligt Samstyreparti. Det er udtryk for en sympati for tanken, som gik ud over det praktiske; Samstyret blev i sig selv en form for fremtidspraksis: Et redskab til at udleve de 'naturlige' demokratiske principper: Både her-og-nu som øvelse på det kommende samfund og i organiseringen af det parti, der skulle ændre samfundet. Det er i den forbindelse karakteristisk, at da DVF opfordrede sine medlemmer til at sende fuldmagt til samstyre-kongressen, var det ikke med den begrundelse, at de derved kunne gøre en holdning gældende – men fordi det gjorde "Forsøget baade værdifuldere og mere lig de tænkte Fremtidsforhold."²⁹

På dette tidspunkt var georgismen endnu ikke partiorganiseret, og i nogle år var Dansk Selvstyre-forbund nok det mest konkrete bud på en demokratisk repræsentation af jordreformen i Danmark; det havde støtte fra ledende georgister,³⁰ og samstyremodellen for medlemsdeltagelse dannede grundlaget for opbygningen af både den danske Henry George Foreningen og dens svenske søsterorganisation Ekonomiska frihetsförbundet.³¹ Hvor mange mennesker, der var aktive Samstyre-tilhængere i denne storhedstid, er vanskeligt at sige; jeg har i hvert fald ikke kunnet lokalisere kilder

---

27 Anonym 1907.

28 Refereret i bl.a. "Samfundsugen", *Dagens Nyheder* 6. maj 1907, s. 2. Om Saxon generelt, se også Sundin 1986.

29 *Solblink* 10, 1913, s. 113.

30 F.eks. Sophus Bertelsen og Signe Bjørner (Bjørner 2002 og Elvander 1952).

31 *Stolare* 2003, s. 149.

til dette. Af en kronik, som Steen Christensen skrev i *Dagbladet Information* om sin ungdom i "Samstyret", får man indtryk af en vis medlemsskare, som måske kan have omfattet et par hundrede mennesker, men samtidig af en ret lille ideologisk kerne.³² I årene omkring første verdenskrig blev organisationen, som på det tidspunkt havde antaget det pompøse navn Det universelle Samstyreparti, imidlertid gradvist marginaliseret i den georgistiske bevægelse, særlig efter stiftelsen af partiet Retsforbundet i 1919. Også dette parti kom dog til at bevare en forbindelse med livsreformbevægelsen. De mange forbindelser internationalt mellem jordreformsagen og livsreformsagen, gjorde vel i sig selv, at en overbevist vegetar nærmest automatisk måtte føle en form for sympati for dem, der nu repræsenterede kampen for jordreform i offentligheden. Samtidig fandtes synet på naturen som model for samfundet også i et vist omfang i Retsforbundet – partiets tidlige ideolog Severin Christensen lokaliserede f.eks. naturrettens "rødder dybt nede i de organiske livsbetingelser" i eksplicit opposition til synet på naturretten som socialt defineret,³³ og han argumenterede gennem eksempler fra såvel dyreverdenen som den menneskelige organisme.

Dette var formentlig nogle af de væsentligste årsager til, at Retsforbundet blev det naturlige politiske valg for tilhængere af livsreformbevægelsen i mellemkrigstiden. Partiets program tolkedes som forudsætninger for den samlede vegetariske fremtidsforståelse – et foredrag i en vegetarisk lokalforening af Sophus Berthelsen (den måske mest indflydelsesrige enkeltperson for den tidlige Henry George-bevægelse) blev f.eks. kommenteret med, at "Jordreformen er en nødvendig Forudsætning for Vegetarismens Gennemførelse. Ud af Byerne maa vi for at leve sundt. Derfor var det i fuldeste Maal et vegetarisk Foredrag."³⁴ I det omfang vegetarer osv. stillede op til valg, var det som repræsentanter for Retsforbundet.³⁵

I forhold til denne artikels problemformulering er det imidlertid centralt, at identifikationen ikke førte til en egentlig identifikation mellem på den ene side Retsforbundet, på den anden side livsreformens fremtidspraksis og -visioner. Kun i det omfang livsreformsagerne blev negativt påvirket på det politiske plan, søgte tilhængerne at fremme dem gennem partiet. Da ledende medlemmer af DVF i 1920erne engagerede sig i vaccinationsmodstanden, det eneste direkte eksempel på en politisk livsreformkamp i Danmark, forsøgte de f.eks. at vække sympati for en afskaffelse af vaccinationspligten i Retsforbundets tidsskrift *Frie ord*.³⁶ At dét ikke lykkedes peger på, at livsreformtilhængerne trods alt var en minoritet i partiet.

---

32 Christensen 1956.

33 Christensen 1949 (1911), s. 32.

34 Solblink 2, 1918, s. 19.

35 Det gælder i hvert fald stort set alle de vegetariske politikere, jeg har fundet.

36 Henschen 2021A, s. 92.

Livsreformpraksis som grundlag for fremtidssamfundet (Det nye Samfund og Fælles Maal)

Mens tilknytningen til Samstyret og Retsforbundet primært skete gennem ideologisk sammenfald. Så opstod der efter første verdenskrig egentlige politiske organisationer for livsreformtanken i form af organisationerne Det nye Samfund og Fælles Maal.

Grundlæggeren af Det nye Samfund, landinspektør Kristian Engelbrecht Kristiansen, illustrerer meget godt det ideologiske landskab: Han blev medlem af Det universelle Samstyreparti omkring 1911, og meldte sig nogenlunde samtidig ind i DVF. I de følgende år var han et af de fremtrædende medlemmer af begge organisationer – f.eks. medstifter af DVFs Aalborgafdeling i 1913³⁷ og han opfattede tydeligvis begge projekter som udtryk for samme grundideologi: I Kristiansens taler og skrifter er 'natur' entydigt natur i livsreformens samfundskritiske betydning, og 'vegetarisme' er fremtidspraksis i den bredest mulige betydning. Tilsammen gav det hans politiske projekter et gennemgribende revolutionært præg, som ikke i samme grad var eksplisit i Samstyrepartiet, og endnu mindre i Retsforbundet.

Startskuddet til Kristiansens projekt kom i 1919, da han internt i DVF forsøgte at tage spørgsmålet op, om "Andelskolonier og vegetarisk Levesæt [kan] udfri os af det gamle Samfunds økonomiske Spændetrøje".³⁸ Og året efter gav så han svaret på dette retoriske spørgsmål ved oprettelsen af Det nye Samfund. Denne organisation var den første rendyrkede politiske livsreformorganisation i Danmark: På den ene side byggede den på en fremtidsvision om at reorganisere hele samfundsøkonomien i overensstemmelse med naturen – ved at skabe harmonisk samarbejde mellem de tre produktionsfaktorer jord, arbejde og kapital, som også var navnet på organisationens tidsskrift.³⁹ På den anden side skulle Det nye Samfund udvikle sig med basis i det, Ulrichsen kalder et "idealsamfund i miniformat",⁴⁰ helt konkret lokaliseret på en gård som Kristiansen erhvervede i Fasterholt nær Brande: Meningsfæller kunne tilslutte sig den politiske kamp ved at bidrage til en udvidelse og styrkelse af denne gård med kapital, ved arbejde eller til udvidelse af jordejendommen – dvs. organisationens 'tre hovedfaktorer'. Allerede fra begyndelsen etableredes et selvstændigt økonomisk system baseret på den angivelig 'naturlige' jordværdi, som efter planen skulle brede sig til hele samfundet. Som et foreløbigt første stadie udstedte Det nye Samfund en form for tilgodehavendebeviser, som kunne bruges ved indkøb hos visse handlende i Brande.⁴¹ I 1921 forsøgte Kristiansen at skabe opbakning om projektet ved at lancere en kombination af jordnær vegetarisk hverdagsliv med tidsligt afgrænset fremtidspraksis: Lanceringen af andelstegning til en "Vegetarisk Sommerkoloni", skulle

---

37 Solblink 1913, 3, s. 36.

38 Sundhedsbladet 1919, 7, s. 70.

39 Ulrichsen 1978, s. 31.

40 Ibid., s. 31.

41 Ulrichsen formoder, at det har været i form af en slags checksystem (s. 31).

"sikre os selv og andre et velgørende Pusterum fra det gamle Samfunds Trælleliv".⁴² Det var planen, at denne tidligt afgrænsede koloni skulle bane vejen for et mere varigt utopisk projekt, og i Solblink blev den præsenteret således: "hvilken Værdi vil det ikke have for Kulturen, at Vegetarerne opretter den Koloni, hvor nye Ideer kan udklækkes, og hvorfra de kan spredes ud over Verden, der sukker efter det, der kan forløse den".⁴³ Projektet Det nye Samfund er som helhed en direkte parallel til andre af tidens utopiske projekter, særlig i det tysktalende Europa, hvor afgrænsede livsreformbosættelser opbyggedes og italesattes som utopiske bestræbelser for et andet samfund baseret på jordreform. Den mest kendte livsreformbosættelse er nok det schweiziske Monte Verità; i samtidens livsreformbevægelse, og også i Danmark, var den vegetariske havekoloni uden for Berlin med det sigende navn Eden dog et langt stærkere referencepunkt, som også de førnævnte jordreformideologer Damaschke og Gesell var involveret i.⁴⁴ I sammenligning med disse forbilleder var opbakningen om Det nye Samfunds delvist realiserede miniatyri umiddelbart begrænset og omfattede tilsyneladende kun en håndfuld idealistiske vegetarer.⁴⁵ Heller ikke i udlandet havde flertallet af disse projekter nogen særlig lang levetid,⁴⁶ men det er ikke det samme som, at de var ubetydelige. Som samlet strømning var disse livsreformbosættelser formentlig med til at tilføre individuelle livsstilsvalg med ret bred appel i tiden (f.eks. plantekost, nøgenkultur mv.), den ideologiske forståelse, som her defineres som fremtidspraksis. Dermed kan også Det nye Samfund have haft en større betydning i den del af offentligheden, som i nogen grad delte holdningerne bag, som det danske udtryk for en relativt velkendt strømning. Også Det nye Samfund var en udlevelse af livsreformpraksissen, hvor koblingen til det fremtidige samfund var mere end bare ord; realismen i de langsigtede visioner og den begrænsede tilhængerskare ufortalt, var det simpelthen fremtiden, der præsenteredes som en mulighed her og nu – ganske som man senere kan genfinde det i 1970ernes utopiske lejre og kolonier. I forhold til realiseringen på længere sigt led Det nye Samfund imidlertid under det forhold, at selvom fremtidspraksissen var klar på individplanet, så var koblingen til det øvrige samfund mere udfordret – DVF deltog ikke som samlet organisation, og ombytningsværdierne kunne ikke anvendes uden for Brande og omegn.

En lignende og noget større succes, i samspil med stærkere vægtning af det politiske og af det organisatoriske arbejde, kan man derimod finde i Fælles Maal (Centralforening for ideelle Bestræbelser), der blev dannet i 1923. Initiativtageren, sløjdslærer N. A. Vodder var et af DVFs tidligste medlemmer. Som så mange andre af tidens projekter (f.eks. den tidligere nævnte Samfundsugen), defineredes Fælles Maal som

---

42 Solblink 1, 1921, s. 3.

43 Solblink 1, 1921, s. 3.

44 Litteraturen om Monte Verità er omfattende. For en kort sammenligning mellem de to projekter se Baumgartner 2017.

45 Fire fem andelshavere, som Ulrichsen opgiver ud over Kristiansen og hans bror, var kernemedlemmer af DVF. (Ulrichsen 1978, s. 162).

46 Nothnagle og Holmberg 1917, s. 14.

en samling af mange kun tilsyneladende adskilte "ideelle bestræbelser" i et politisk projekt, der endelig skulle afskaffe alle samfunds- og sundhedsproblemer. Trods den potentielt brede ramme var projektet snævert forankret i livsreformbevægelsens kerne, og en redegørelse for vegetarismen udgjorde f.eks. hovedparten af bevægelsens program fra 1924.⁴⁷ Vejen til målet lå eksplicit i en 'fremtidsgørelse' af en række praksisser og principper defineret ud fra det naturlige, samt anerkendelse af Retsforbundets økonomiske politik og spørgsmålet om jordreform. Det parlamentarisk-politiske plan var altså så og sige uddelegeret til et eksisterende parti, hvilket dog også skyldtes, at Fælles Maal lokaliserede det største forandringsperspektiv uden for det parlamentariske system: I den udstrækning livsreformens forskellige former for her-og-nu-praksis ikke havde et fremtidsperspektiv, fik de det hér. Samfundskrisen ville således løses, hvis børneopdragelsen byggede på Rousseau og særlig den italienske reformpædagog Maria Montessori og "Børnenes Selvvirksomhed". Og hvis man afskaffede kødforbruget og dermed de afledte lidelser i form af f.eks. alkoholisme,⁴⁸ ville de mennesker, der voksede sundt op, også skabe sunde samfund og herigennem et verdensomspændende "Nationernes Forbund".⁴⁹

Fra begyndelsen kan der anes en ambition blandt en række af livsreformbevægelsens ledende medlemmer om at præsentere Fælles Maal som den samlende samfundsforandrende organisation for hele bevægelsen. Projektet fik således stor eksponering ikke bare i *Solblink* men også i det store naturhelbredelsestidsskrift *Sundhedsbladet*, der ellers sjældent bragte artikler om andet end behandlingsmetoder og individuel livsreformpraksis, og Fælles Maal blev forklaret på de årlige Sundhedsuger på sanatoriet Frydenstrand.⁵⁰

Det er ikke desto mindre bemærkelsesværdigt, at det rent faktisk lykkedes at involvere en række forskelligartede projekter inden for sundhed, samfund og politik – om ikke andet så ved at deres navn blev nævnt som officielle deltagere i Fælles Maal. Organisationen var i princippet paraplyorganisation for en række organisationer, som med enkelte undtagelser kom fra livsreformens inder- eller yderkredse eller havde personoverlap med disse.⁵¹ I modsætning til Det nye Samfund agerede Fælles Maal altså fra begyndelsen som et samfundsorienteret projekt a la senere græsrods-

47 Vodder 1924.

48 Den almindelige opfattelse inden for livsreformbevægelsens mest ideologiske grupper var, at kødforbruget førte til alkoholforbrug, grundet enten alment moralsk forfald eller et afledt behov for andre stærkere næringsmidler.

49 Vodder 1924, samt *Sundhedsbladet* 1924, s. 18.

50 Program for Sundhedsugen 1923, s. 3.

51 I 1926 var medlemsorganisationerne: Dansk Forening mod det videnskabelige Dyrplageri, Dansk Fredsforenings Københavns Kreds, DVF, Det danske Montessoriselskab, Dyreværnsforeningen Svalen (Formand Agnes Friis Scmitto), Esperantistforeningen, Kvindernes Fredsforening, Muller-Klubben, Ordenen "Stjernen i Øst" (formand Agnes Schiøtt), Retsforbundet, Ungdomsforeningen "Pax", Vigilia. I det næstsidsste nummer fra (1927-28) var følgende kommet til: Bort med Tobakken og Danske Kvinders Velfærd, "Ideelt Frivirke" ("Formaal: Den naturbestemte Levemaade") Og følgende gledet ud: Retsforbundet, Ordenen "Stjernen i Øst".

organisationer, og havde accept og opbakning fra flere sider. Til gengæld har de to organisationer et fællestræk, når det kommer til et andet aspekt af fremtidspraksissen: Også Fælles Maal orienterede sig tidligt mod en form for utopisk bosættelse som grundlag for det kommende samfund. Samtidig med ambitionen om at samle de idealistiske kræfter i bred forstand blev organisationen i stadig højere grad forum for den såkaldte "Hjemstedsbevægelse", et georgistisk-inspireret projekt for opbygning af et mindre samfund baseret på "en større Grundejendom, der tilhører et "Andels"-Selskab". Det bestod i praksis i at såkaldte "Interessenter" kunne indskyde enten kapital, jord, redskaber/dyr eller arbejde – sidstnævnte betød, at f.eks. en skrædder kunne blive interessent og modtage del i forrentningen ved at sy for de andre interessenter.⁵² Kort sagt et projekt, der grundlæggende svarede til Det nye Samfunds jord, arbejde, kapital, og med tilsvarende begrænset (kun lidt større) succes målt på deltagere: I 1926 var der endnu ingen ejendom, men 17 andelshavere (dette omfattede dog også Østifternes Kreditforening, som formentlig kun havde ydet lån).⁵³ Til gengæld var organisationen synligt aktiv. Allerede få år efter toges initiativ til Vadstrupgaard/Skovhus-kolonien ved Bagsværd sø. Håbet var, at jorden kunne bruges til det der omtaltes som "den meget omspurgte vegetarkoloni", og Vodder mente, at der kunne "dannes et lille samfund mere ideelt end Eden ved Berlin."⁵⁴ Det blev realiseret i større udstrækning end Det nye Samfunds tilsvarende projekt, eftersom kolonien faktisk modtog kontinuerlige besøg – hvilket formentlig blev fremmet af en kombination af nærheden til København og den vandrekultur, som var blevet den unge livsreformbevægelses herskende fritidskultur. Det antog en form, der virker mindre som en koloni – og mere som en mellemting mellem et herberg og det, vi i dag ville kalde en form for kulturhus med tilbud om overnatning og socialt samvær.⁵⁵ Alt dette med fastholdelse af den ideologiske kobling mellem den individuelle praksis her-og-nu og fremtidsperspektivet. Artikler om Vadstrupgaard i både *Vegetarisk Tidsskrift* og *Nye Veje* (medlemsblad for den livsreformprægede vandreorganisation I.U.L.) viser, at mange, hvis ikke flertallet, af de periodevise besøgende vitterlig så Vadstrupgaard som grundlaget for at udleve en fremtidig livsform. Under denne form forekom Vadstrupgaard tilsyneladende så lovende, at initiativtagerne (muligvis også motiveret af et ydre økonomisk pres), i 1931 forsøgte at overgå til en mere konkret politisk fase: Vodder apperede sammen med P. R. Wöldike, der var Hjemstedsbevægelsens ideolog til, at medlemmerne af DVF købte andele i en erhvervelse af Vadstrupgaard med jord, så den kunne blive

---

52 Fælles Maal 1926, s. 81-82.

53 Fælles Maal 1926, s. 81-82.

54 *Vegetarisk Tidsskrift* 1930, 9, s. 26.

55 Den livsreformprægede ungdomsorganisation I.U.L. holdt f.eks. Skt. Hans fest på Vadstrupgaard. *Nye Veje*, nr 6., juni 1930, s. 103.

"den beskedne begyndelse til sådanne landbrugs-andelsselskaber, som så kan blive et mønster for større sammenslutninger. Dermed er vejen vist hen imod det, som fru Signe Bjørner kalder "andelsselskabet Danmark" – retsstaten, hvor enhver kan få udbytte efter sin indsats og dermed grundlaget for en menneskeværdig tilværelse."⁵⁶

Dermed var altså skitseret en fuldstændig overgang fra den individuelle praksis i form af vegetarisme osv. til det politiske plan. Begge dele ideologisk (og i et vist omfang også reelt) baseret på eksisterende organisationer. Referencen til Bjørner, en af Retsforbundets og dansk georgismes centrale tænkere, var selvfølgelig ikke tilfældig og lægger sig i forlængelse af Fælles Maals bekendelse til partiets politik og jordreformen i almindelighed. Men i modsætning til tidligere var organisationen nu selv aktør for samfundsforandringen; den var ikke uddelegeret til Retsforbundet. Trods optimismen kom projektet dog ikke længere. Hverken organisationer eller enkeltpersoner var for alvor parat til at kaste sig ind i den politiske fase. Var det økonomien eller det forhold, at de organisationer, der formelt stod som støtter ikke når det kom til stykket kunne mobilisere andet end arbejdet i en enkeltsags-organisation?

Faktum er, at omkring 1930 havde Det nye Samfund og Fælles Maal i varierende grad præsenteret organiserede bud på hvordan individuel praksis her-og-nu kunne være med til at forme fremtiden. Men begge organisationer var stagneret på dørtrinnet til det landsdækkende projekt, der var deres mål. I det følgende vil vi se på den transformation de to projekter herefter undergik.

Livsreform som jordreformens fremtidsmål (J.A.K.)

Den tredje model for koblingen mellem livsreform og politisk forandring findes i det projekt, som Kristiansen oprettede som erstatning for Det nye Samfund. Måske var det i frustration over det mislykkede forsøg på at skabe en idealistisk organisering nedefra. I hvert fald skiftede Kristiansen fokus og opbyggede et projekt, der ikke i samme grad var betinget af andres fremtidspraksis. I 1931 grundlagdes en organisation med navn efter tidsskriftet *Jord, Arbejde, Kapital: J.A.K.* Denne næste fase af Kristiansens politiske projekt tog altså både navn og udgangspunkt i produktionsfaktorerne men var ikke bundet til etableringen af en konkret utopi på det individuelle mikroplan – i hvert fald ikke i sin første fase. Derudover var der ikke den helt store forskel. De grundlæggende principper byggede videre på jordreformen i arven efter Samstyreibevægelsen og Gesell: Et af omdrejningspunkterne var opgøret med renterne gennem en udvidelse af Det nye Samfunds system med tilgodehavendesedler. J.A.K. udstedte således værdibeviser baseret på medlemmernes jordværdi, dvs.

---

56 *Vegetarisk Tidsskrift 1931, 4, s. 49.*

dre linjer fastholdt Kristiansen den naturlige praksis som det ønskværdige grundlag for et godt fremtidigt samfund, som omfattede både vegetarisme, tobaksmodstand og også vaccinationsmodstand, samt en religiøs grundholdning – sidstnævnte byggede som nævnt fra midten af 1920erne på den østligt inspirerede Mazdaznan-religion, der både i Tyskland og Storbritannien var nært knyttet til en livsreformlivsstil. Og alt tyder på, at han og inderkredsen forestillede sig, at den slags værdier skulle gøre sig gældende efter J.A.K.s endelig succes med at omskabe samfundet. Disse holdninger blev tilsyneladende i vidt omfang delt af J.A.K.s ideologiske inderkreds, som også levede efter den individuelle fremtidspraksis.⁵⁹ Men for de fleste af J.A.K.s tusinder af tilhængere var den primære attraktion, at projektet gav landets større og mindre landbrugere et tilsyneladende bæredygtigt alternativ til de traditionelle partier og landboorganisationers løsningsmodeller for landbrugskrisen. Ved medlemsmøder og i foreningstidsskrifterne blev man kun i begrænset omfang præsenteret for Kristiansens holdninger.

Ud fra et fremtidsperspektiv ændrede livsreformprincippernes rolle sig dermed for den brede målgruppes vedkommende – fra både at være middel og mål til kun at være det sidste. Det individ, der havde tilsluttet sig bevægelsen med økonomiske og politiske motiver, kunne kort sagt nøjes med et svar, der vedrørte disse områder – selvom det samme svar for inderkredsens vedkommende var snævert forbundet med udlevelsen af den individuelle fremtidspraksis. Det virker som en pragmatisk og måske taktisk løsning. Der er dog også tegn på, at Kristiansen også ønskede at præsentere et tydeligere 'naturligt' svar på det landbrugsmæssige og politiske felt; i hvert fald knyttede J.A.K. tæt kontakt til den spirende biodynamiske bevægelse med principper for et landbrug, som både byggede på nogle af de samme forestillinger og den samme naturlighedsdyrkelse som livsreformen og samtidig i sin omgang med jord og dyr leverede et alternativ til krisen – f.eks. ved at fjerne behovet for import af udenlandsk kunstgødning.⁶⁰ Den individuelle praksis spillede altså umiddelbart en mindre rolle udadtil, men havde ikke desto mindre fastholdt sin autoritet som samlende ideologisk forståelse; som del af grundpræmissen for J.A.K. Og i kraft af J.A.K.s størrelse kunne den derved potentielt få langt større eksponering end i de tidligere politiske projekter.

Netop størrelsen var imidlertid ikke entydigt positiv for J.A.K. i sammenhæng med den politiske forandring, som organisationen stræbte efter. Organisationen udbredte jo et eget økonomisk system, som (endnu) ikke var bæredygtigt og i sin virkeliggørelse ville kræve en omkalfatring af hele den danske økonomi. For myndighederne førte det til frygt for konsekvenserne ved et sammenbrud for tilliden til værdipapirerne – ud over at disse mindede stærkt om udstedelse af egne (og dermed ulovlige) penge.

---

59 Andersen 2006.

60 Eli Hjorth; Kristiansen interesserede sig for biodynamisk landbrug, fordi dette gengav landbruget "... dets gamle Forhold til den levende Natur" citeret fra J.A.K.-Bladet 7/1 1936 efter Ulrichsen 1978, s. 186. Uden årstal.

Det var baggrunden for, at staten i 1933-1934 gennemførte en række love, der skred direkte ind imod centrale dele af J.A.K.s grundlag for jordbaseret værdi og udlån til erhvervelse af jord.⁶¹ I løbet af kort tid betød det, at J.A.K. fra 1934 sygnede hen og frem til i dag primært har været en mindre organisation med basis i mere traditionelt bankudlån. Idealerne har dog været intakte, og det samme gælder tilknytningen til mange livsreformprincipper, som bl.a. i efterkrigstiden fandt udfoldelse gennem en nær tilknytning til den antroposofiske og biodynamiske bevægelse.⁶²

Højredrejning og opgør med individuel fremtidspraksis

Da J.A.K. gik tilbage, var også Fælles Maal nedlagt eller i det mindste i dvale. På omslaget af den sidste årgang af bladet *Fælles Maal* hed det under overskriften "Fatismen": "I Danmark er der i de senere Aar stilfærdigt dannet en Landsbevægelse, hvis Maal er at fremme Oplysningen om den praktiske videnskabelige Organisation af Produktionslivet i alle Retninger".⁶³ Fælles Maals og Hjemstedsbevægelsens ledende kræfter Vodder og Wöldike var nu aktive i organisationen F.A.T. (forkortelse for "Fremstilling, Afsætning, Produktion"), som var stiftet i 1926 af ingeniør Erik Zimsen. Dette betød imidlertid et brud med den individuelle livsreformpraksis som vejen til et andet samfund. F.A.T. byggede nemlig på et korporatistisk princip for organisering af samfundet i sektorer baseret på produktionen, og der optræder ikke referencer til individuel fremtidspraksis i organisationens skrifter. Derfor og fordi F.A.T.s projekt kun gjaldt det politiske og økonomiske plan, glider det som sådan ud af fokus for denne artikel. Organisationen er imidlertid værd at strejfe, fordi den sammen med den samtidige udvikling i J.A.K. peger på en politisk radikaliserings af en del af livsreformens tankegods, som ofte har været forbundet med 1930ernes autoritære bevægelser, fremfor alt nazismen.

Et oplagt dansk eksempel er Hans Scherfigs roman *Idealister*, hvor satiren over netop sammenhængen mellem individuel livsstil og politiske fremtidsvisioner udgør et hovedomdrejningspunkt – bl.a. med fokus på nogle af de grupper, som er beskrevet i denne artikel.⁶⁴ Her latterliggøres F.A.T. og J.A.K. under ét som organisationen GUF ledet af en autoritær "cand. phil. Sivertsen", som er en fiktiv sammensmeltning af Kristiansen og Zimsen. Da en meningsmodstander tilsyneladende trækker tæppet væk under organisationens (Gesell-inspirerede) princip om valutaens værditab ved opsparring, trumfer Sivertsen (forbilledligt for denne artikels emne) med, at – "[v]egetarisk levevis er det etiske grundlag for al social udvikling" (valutaens værditab er intet problem, fordi grøntsager sagtens kan holde sig i ugevis, selvom de er købt

---

61 Ulrichsen 1978, s. 96-97.

62 Eli Hjorth. Uden årstal.

63 Fælles Maal, omslag 1927-28.

64 Scherfig 1975.

på lønningsdagen).⁶⁵ Det er som nævnt et udsagn, der kun passer med J.A.K, eftersom intet tyder på, at Zimsen var vegetar, eller at individuel praksis spillede nogen særlig rolle i F.A.T. Her er det imidlertid centralt, at Sivertsen i Scherfigs fortsættelse *Frydenholm* fremstilles entydigt som nazist. Dette svarer både til F.A.T.s direkte transformation til Dansk Samlings- og Korporationsparti i 1936 -⁶⁶ på dette tidspunkt var både Vodder og Wöldike døde, i henholdsvis 1934 og 1935. Og til, at J.A.K. efter statsindgrebet indgik i direkte samarbejde med DNSAP (dog efter et noget naivt forsøg på at etablere samarbejde med både kommunister og nazister). At alliancen ifølge Ulrichsen mest skete af opportunistiske årsager,⁶⁷ gør det ikke moralsk bedre – men dog mere kompliceret ideologisk.

En forklaring på J.A.K.s og F.A.T. stærke højredrejning er, at systemkritikken i kombination med den økonomiske opfattelse af samvirken mellem produktionsformerne ligger tæt på en fascistisk korporativisme. Selvom denne opgivelse af de individuelle principper dels fandt sted i en ny organisation uden tydelige livsreformvisioner, dels måske skyldes trist opportunistisme, er det næsten uundgåeligt at se en fællesnævner i endnu en bølge af inspiration fra livsreformens kerneland.

Sagen er, at disse danske tilfælde skete på en større baggrund. I Tyskland stod de nye magthavere på samme tid bag en blåstempling af naturhelbredelse og støtte til et nyt nazistisk Gesellschaft für Lebensreform.⁶⁸ Det var beslutninger, som blev gennemført netop med henvisning til det ideologiske sammenfald mellem de oprindelighedsdyrkende og modernitetskritiske nazister og livsreformens grundprincipper. Det er en udvikling, der har ført til argumentet om, at der går en direkte linje fra de naturdyrkende gruppers modernitetskritik og den personlige optimering, som var kernen i livsreformens fremtidspraksis – til nazismens og de fascistiske bevægelers programmer for kropslig forbedring og antimodernisme.

Så meget mere interessant er det, at princippet om individuel praksis som grundlag for politisk forandring i de danske organisationer tilsyneladende forsvandt med højredrejningen. Det er f.eks. hér, man tydeligst møder et brud med den individuelle praksis i J.A.K., eftersom tilknytningen fandt sted i etableringen af politiske programmer, som ikke lokaliserede forandringsprocessen på det individuelle plan. J.A.K. tog dog ikke skridtet fuldt ud til en egentlig parlamentarisk organisation, sådan som samarbejdet med DNSAP ellers kunne have lagt op til.

I nyere forskning i livsreformbevægelsen har den entydige determinisme i koblingen mellem nazisme og den form for naturdyrkelse, som fandtes i livsreformen været anfægtet; selv om såkaldt 'völkische' grupper var udbredt i tysk vegetarisme, naturisme, naturhelbredelse osv., var det selv dér langt fra et flertal af livsreformtilhængere, der var højreorienterede før den nazistiske magtovertagelse. Og en stor

---

65 Scherfig 1975, s. 56

66 Hansen 1982, s. 36.

67 Ulrichsen 1978, s. 114ff.

68 Se f.eks. Fritzen 2006, s. 64ff.

del af organisationerne havde indtil da direkte tilknytning til arbejderbevægelsen.⁶⁹ Muligvis er begrebet fremtidspraksis i virkeligheden et perspektiv til at anskue problematikken: Individuel handling som grundforudsætning for samfundsforandringen stemmer umiddelbart bedre med de ultrademokratiske visioner, som lå i f.eks. Samstyret end med autoritære bevægelser, der opbygges omkring en førerskikkelse. Hvilket naturligtvis ikke er det samme som, at disse mennesker ikke kan være tilhængere af mange af de samme grundforståelser (om f.eks. race), som kan genfindes i deres autoritære modstykker.

Som helhed fastholdt langt størstedelen af den danske livsreformbevægelse i mellemkrigstiden enten tilknytningen til Retsforbundet – eller orienterede sig som de nye organisationer inden for vandrekultur og naturisme længere mod et antiautoritært venstreorienteret standpunkt.⁷⁰

Konklusion

Artiklen har undersøgt den fremtidspraksis, der kom til udtryk i den individuelle livsreform og de politiske projekter i Danmark, som optog den i deres programmer fra sidste århundredeskifte og frem til tiden lige inden anden verdenskrig.

Som det fremgår, var behovet for en gennemgribende samfundsforandring en grundlæggende forudsætning for livsreformbevægelsens fremkomst og for dens eksistensberettigelse i egen forståelse. I den vegetariske bevægelse, som havde rod i den samfundskritik, der tidligt blev udtrykt af Eduard Baltzer, var vegetarisk hverdagspraksis i sin essens et svar på strukturelle og kulturelle defekter ved det moderne liv. Den var kort sagt fremtidspraksis. Manglen på et fælles politisk program var således ikke udtryk for en holdning om, at problematikkerne kun eksisterede og kunne løses på det individuelle plan: Det handlede snarere om prioritet; det individuelle plan var det centrale, det mest påtrængende. Den vegetariske organisations opgave var livs-tilsforandring; andre måtte tage sig af det sekundære, det politiske – måske med en vis tiltro til at en kollektiv frivillig forandring af sig selv ville motivere en gennemgribende samfundsforandring, når livsreformen vandt opbakning.

Som artiklen viser, betød manglen på fælles program ikke, at der opstod væsentligt forskellige bud på, hvordan et samfund i harmoni med naturen kunne skabes. De beskrevne politiske projekter ønskede alle at inkorporere og realisere livsreformens praksisser gennem decentral organisering, fokus på landområderne og en kapitalismekritik, der adskiller sig fra den socialistiske. Som beskrevet kan det virke logisk, næsten uundgåeligt i lyset af livsreformens individuelle fokus og kritik af moderniteten. Det kunne være interessant at undersøge, hvordan denne ideologiske forestilling

---

69 Williams 2007, s. 4-7.

70 Henschen 2021B.

måtte have påvirket andre og senere politiske og sociale projekter i Danmark. Uanset hvad viser det, at livsreformbevægelsen fostrede en samlet set ret ensartet form for fremtidspraksis inden for rammen af en ret konsistent politisk tænkning.

I forhold til indordningen af det individuelle niveauets praksis er der dog tale om tydeligt forskellige bud. Det første ligger ikke langt fra den moderne individorienterede aktivisme: Ved at støtte en praksis, f.eks. ved at spise mere vegetarisk eller dyrke forskellige former for kropskultur osv. er man allerede på vej til at skabe en anden tilværelse. I samspillet mellem Samstyret og de danske vegetarer, finder man en mellemform, hvor udlevelsen af det politiske i sig bliver en form for (både individuel og kollektiv) fremtidspraksis – samtidig med at det eksplicit politiske niveau er noget, der varetages af andre (senest gennem støtte til Retsforbundet). Det nye Samfund og Fælles Maal integrerer derimod både den individuelle fremtidspraksis og mere eller mindre klare politiske programmer. I Det nye Samfund kobles dette til bosættelsesvisionen, hvor det politiske består i etableringen af det naturlige samfund inden for et bestemt geografisk område med egen styring og egen økonomisk model. I Fælles Maals første fase var strategien at politisere – man kan sige 'fremtidsgøre' – allerede eksisterende sociale bevægelser med tilknytning til livsreformbevægelsen – senere var den bosættelse. Organisationen J.A.K. præsenterer derimod i sin væksttid en tilnærmelse til mere entydigt politiske bevægelser, hvor den individuelle fremtidspraksis nok var et ideal og en grundsten indadtil, men ikke spillede en fremtrædende – i hvert fald særlig synlig – rolle i de konkrete, politiske og økonomiske strategier. I J.A.K.s nedgangstid antydes imidlertid et mere rent politisk felt, hvor individuel fremtidspraksis ville blive irrelevant – det er dét, der viser sig ved at perspektivere kort til organisationen F.A.T. og den autoritære højredrejning i dele af livsreformbevægelsen.

De forskellige eksempler, som kort er fremstillet, viser noget af den kompleksitet i spændingen mellem det individuelle livsstilsniveau og det politiske forandrende, som ligger i artiklens brug af begrebet 'fremtidspraksis' (i hvert fald i en større skala): Der var en gennemgående forståelse af, at den individuelle praksis kunne føre til en generelt bedre fremtid, hvis den realiseredes på samfundsplan – men alligevel begrænset opbakning til projekter, der faktisk forsøgte at realisere dette politisk. På baggrund af det beskedne antal af aktive støtter og projekternes varighed bør man dog ikke entydigt afskrive de nævnte bevægelser som rent marginale. For det første drejer det sig om en række organisationer, der har været drevet af markante personer, og deres eksponering har været langt større i miljøer af sympatisører. Så også ud over de organisatoriske rammer har de formentlig udgjort en positiv eller negativ referenceramme for synet på den form for individuel praksis og bud på politisk forandring, som livsreformtraditionen præsenterede. For det andet foregriber de senere betydningsfulde strømninger. Tilsammen viser projekterne nogle modeller for sammenhængen mellem individuel livsstil og politisk forandring, som er genkendelige fra nutiden. Uanset om det er sammenfald eller direkte kontinuitet, er det grundlaget for den forbindelse, der eksisterer mellem århundredskiftets og mellemkrigsti-

dens naturdyrkende ungdomskulturer og dens senere pendanter – i første omgang i 1960'erne og 1970'erne, senere i bl.a. miljøbevægelserne. Og historien kan som sådan forhåbentlig give perspektiv ud over livsreformbevægelsen selv.

Litteratur

- Anonym 1907: *Samfundslugen for humane Bestræbelser – Program 1907*. V. Figgé og E. Kristensen Bogtrykkeri
- Andersen, Jenny 2006: "J.A.K. – som jeg har lært det at kende...". J.A.K.-bladet, nr. 5.
- Baltzer, Eduard 1882 (1867): *Die natürliche Lebensweise*. Hartung & Sohn.
- Baltzer, Eduard 1873 A: *Ideen zur socialen Reform*. Förstemann.
- Baltzer, Eduard 1873 B: "Vegetarianismus und Socialismus". Vereinsblatt für Freunde der Natürlichen Lebensweise, 53.
- Barlösius, Eva 1997: *Naturgemäße Lebensführung. Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende*. Campus.
- Baumgartner, Judith 2017: ""unter Gleichgesinnten wohnen" – die vegetarischen Siedlungsgründungen Eden-Oranienburg und Mote Veritá im Vergleich". Alan Nothnagle og Carl Holmberg (red.): *Auf freiem Grund mit freiem Volke*. Edition Graugans, s. 115-124.
- Bilz, Friedrich Eduard 1904: *Der Zukunftsstaat: Staatseinrichtung im Jahre 2000*. Verlag F.E. Bilz.
- Bjørner, Signe 2002 (1934): *En verdenstankes vækst i vort folk*. Retsforbundet.
- Bloom, C. 2013: "Vegetarian Revolutionaries". C. Bloom: *Victoria's Madmen*. Palgrave Macmillan, London, s. 219–232. https://doi.org/10.1057/9781137318978_16
- Bonde, Hans 2019: *Sundhedsapostlen J.P. Müller: Det kropsligt moderne gennembrud, 1864-1904*. Syddansk Universitetsforlag.
- Broegård, Arne 1990: *Nøgle til Hans Scherfigs Frydenholm*. Solitude.
- Buchholz, Kai, Latocha, Rita, Peckmann, Hilke, Wolbert, Klaus (red.) 2001: *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Häusser Media Verlag.
- Christensen, Erik 2011: *Borger i tre verdener. Johannes Hohlenbergs økonomisk-politiske filosofi*. Syddansk Universitetsforlag.
- Christensen, Severin 1949 (1911): *Retsstaten: En fremstilling af det offentlige livs etik*. Danmarks Retsforbund.
- Christensen, Steen 1956: "Ultra-Demokrati". *Dagbladet Information*, 21. april, s. 4. "Samfundslugen", *Dagens Nyheder* 6. maj 1907.
- Elvander, Nils 1952: "Danmarks retsforbund. Ideer och historia". *Statsvetenskaplig tidskrift*, s. 81-110.
- Fabian et al. 2015: "Protestens taktikker, traditioner og teorier". *Slagmark – tidsskrift for idéhistorie*, 71, s. 11-27.

- Fians, Guilherme 2022: "Prefigurative Politics". Felix Stein (red.): *Open Encyclopedia of Anthropology*. <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/prefigurative-politics> (Besøgt 14/6 2024) doi:10.29164/22prefigpolitics
- Fritzen, Florentine 2006: *Gesünder leben: Die Lebensreformbewegung im 20. Jahrhundert*. Frantz Steiner Verlag.
- Gundelach, Peter 1988: *Sociale bevægelser og samfundsendringer*. Politica.
- Halse, Sven og Henschen, Daniel 2020: *Mikkel Hindhede og kampen om danskernes kost*, Aarhus Universitetsforlag.
- Hansen, Jesper Vang 1982: *Højreekstremister i Danmark 1922-1945*. Odense Universitetsforlag.
- Hein Rasmussen, Søren 1997: *Sære alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*. Syddansk Universitetsforlag.
- Henschen, Daniel 2022: "I balance med naturen: et bæredygtighedsbegreb i den danske livsreformbevægelse 1890-1930", *Temp*, 12, s. 71-78.
- Henschen, Daniel 2021A: "Landsforeningen mod tvangsvaccination". *Temp*, 23, s. 79-104.
- Henschen, Daniel 2021B: "Alternative sommerlejre viste vejen for festivalerne". *Politikens Historiemagasin*.
- Krabbe, Wolfgang 1974: *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform*. Vandenhoeck und Ruprecht.
- Larsen, Michael 1901: *Naturhelbredelsen: en Sundhedslære fra vegetarisk Synspunkt*. Gyldendal.
- Lodahl, Anders Bank og Hansen, Jørn 2018: *Skodsborg Badesanatorium: Persilleslottet som blev Nordens største kursted*. Syddansk Universitetsforlag.
- Nothnagle, Alan og Holmberg, Carl 2017: "Vortwort zur Erstauflage 1999". Alan Nothnagle Carl Holmberg (red.): *Auf freiem Grund mit freiem Volke*. Edition Graugans, s. 13-19.
- Nye Veje*. Tidsskrift udgivet af I.U.L. (International Ungdoms Liga).
- Nyvang, Caroline 2010: "Medie og måltid – danske trykte kokebøger i 1800-tallet: Syn på mad og drikke i 1800-tallet". Ole Hyldtoft (red.). *Syn på mad og drikke i 1800-tallet*. Museum Tusulanum.
- Pedersen, Johan 1905: "Selvstyre fra neden: Nogle Bemærkninger om rationelle Selvstyreprincipper". *Dansk Tidsskrift*, s. 295-303.
- Pontoppiddan, Knud 1886: *Neurasthenien: Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*. Særtryk af Bibliothek for Læger.
- Program for den 4. nordiske Sundhedsuge*.
- Rothschuh, Karl E. 1994: *Naturheilbewegung, Reformbewegung, Alternativbewegung*. Hippokrates-Verlag.
- Seiling, Max 1894: "Om Vegetarianismen". Helene Seiling: *Kortfattet vegetarisk Kokebog*. Lehmanns og Stages Forlag, s. 5-10.
- Solblink: Tidsskrift for vegetarisk Livsførelse*. Dansk vegetarisk Forening, 1908-1924.

- Spencer, Colin 2016: *Vegetarianism: A History*. Grub Street Publishing
- Stolare, Martin 2003: *Kultur och Natur: Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900-1920*. Karlstads Universitet.
- Sundin, Bosse 1986: "Vägen till Idealtillvaron: Saxon och vegetarismen". Ronny Ambjörnsson: *Framtidens tjänst: ur folkhemmets idéhistoria*. Gidlund, 77-101. *Sundhedsbladet – Populært Hygiejnisk Tidsskrift for Hjemmet*.
- Tidsskriftet *Sam-Styre: Organ for Samstyresagen*. Dansk Andels-Forlag, 1907.
- Ulrich, Justus 2001: „Die Reformation des 20. Jahrhunderts. Religionswissenschaftliche Anmerkungen zu bildungsbürgerlichen Orientierungsversuchen in der ‚Klassischen Moderne‘“. Kai Buchholz et al. (red.): *Die Lebensreform*. Institut Mathildenhöhe, s. 187-91.
- Ulrichsen, Niels 1978: *J.A.K. – en dansk krisebevægelse*. Den danske historiske Forening.
- Wedemeyer-Kolwe, Bernd 2017: *Aufbruch: Die Lebensreform in Deutschland*. Philipp von Zabern Verlag.
- Williams, John Alexander 2007: *Turning to Nature in Germany: Hiking, Nudism, and Conservation, 1900-1940*. Stanford university Press.
- Vegetarisk Tidsskrift*. Dansk vegetarisk Forening, 1924-1940.
- Vore Sange 1916*. Dansk vegetarisk Forening, Nordisk Sundhedsforlag 1916.
- Aalborg Stiftstidende*, 12. juli 1904.

Utrykte kilder

Eli Hjorth, Anonymt, utrykt manuskript, Dansk Biodynamisk Landsforenings arkiv.

English Summary

The article examines future practice in a number of political organisations that sprung from the 'life reform movement' (supporters of vegetarianism, natural healing, etc.) in Denmark in the years between ca. 1900 and ca. 1940 with a focus on the relationship between individual lifestyle choices and political change.

By supporting a certain practice, e.g. by eating more vegetarian or exercising body culture, etc., according to the life reformers, one was already on the path towards a better existence. However, to promote the transition to a 'natural' society, a number of life reform activists tried to build organisations that worked for social and political change. Despite differences in how to integrate the individual-level future practice in the political project, the projects are much in line when it comes to their goals: The political projects described all aimed at incorporating and realising the practices of life reform through decentralised organisation, a focus on the rural areas, a critique of capitalism and support for the land reform politics.